

ZBORNİK

REFORMACIJE I REVOLUCIJE

IZDAVAČ:

Hrvatsko filozofsko društvo

ZA IZDAVAČA:

Bruno Ćurko

UREDNIKA:

Ana Maskalan

IZVRŠNA UREDNIKA:

Mira Matijević

RECENZENTI:

Eva D. Bahovec
Duško Radosavljević
Goran Sunajko

TAJNICA:

Mira Matijević

REFORMACIJE I REVOLUCIJE

Urednica
Ana Maskalan

Hrvatsko filozofsko društvo
Zagreb, 2020.

SADRŽAJ

<i>Ana Maskalan</i> : Predgovor	7
I. NASLJEĐE REFORMACIJE I TEOLOGIJA DRUŠTVENE PROMJENE	15
<i>Teresa Forcades i Vila</i> : Otuđenje i pobožanstvenjenje: o bivanju cjelovitim čovjekom	17
<i>Jürgen Moltmann</i> : Ernst Bloch i ostavština nade	27
<i>Zoran Grozdanov</i> : Križ kao političko sredstvo? Jürgen Moltmann i politička relevantnost kršćanskoga identiteta	43
<i>Darko Pirija</i> : Sloboda, pravda i mir. Budućnost reformacijske baštine u dijalogu sa suvremenom apokaliptičkom teologijom	57
II. REFORMACIJA I(LI) REVOLUCIJA	75
<i>Ivo Džinić</i> : Reformacija i(li) revolucija: Erazmo Roterdamski i Martin Luther	77
<i>Sead Alić</i> : Je li moguća revolucija bez religijske reformacije?	91
<i>Stanko Vlaški</i> : Nema revolucije bez reformacije. Hegelovo poimanje odnosa države i religije	109
III. REFORMACIJA – ETIKA I PRAVA	129
<i>Slobodan Sadžakov, Michael Antolović</i> : Reformacija i moral	131
<i>Suzana Marjanić</i> : Protestantske crkve, zaštita prirode i prava životinja <i>versus</i> etička shizofrenija	149
<i>Damir Hršak</i> : Holistički environmentalizam sagledan iz kršćanske perspektive	165

IV. REFORMACIJA – ISTINA I ZNANOST	175
<i>Lazar Atanasković: Povijest i tekst. Prilog morfologiji odnosa između istine i teksta . . . . .</i>	177
<i>Krešimir Šimić: Interpretativna znanost o kulturi i postliberalna teologija</i>	197
<i>Goran Rujević: Newton i božanske reformacije prirode . . . . .</i>	225
V. MISLITI REVOLUCIJU	241
<i>Branko Romčević: Kant, revolucija, prosvijećenost . . . . .</i>	243
<i>Maroje Višić: Mišljenje revolucije Herberta Marcusea . . . . .</i>	251
<i>Anita Lunić: Revolucija u horizontu filozofije prakse. Prilog razumijevanju revolucije u filozofiji</i>	
<i>Milana Kangrge i Gaje Petrovića . . . . .</i>	277
VI. OKTOBARSKA REVOLUCIJA I UMJETNOST	289
<i>Aneli Dragojević Mijatović: Oktobarska revolucija i ruska avangarda: konstruktivizam kao klasna borba . . . . .</i>	291
<i>Vlatko Ilić: Umjetnost i revolucija. Nasljeđe 20. stoljeća i suvremena razumijevanja . . . . .</i>	309
VII. (OPRAVDANOST) KRITIKE REVOLUCIONARNOGA	325
<i>Predrag Krstić: Protiv duha pobune. Tradicionalistička osuda filozofije reformacije i revolucije . . . . .</i>	327
<i>Ana Maskalan: Tko, što, kako? Ideja napretka i društvena promjena . . . . .</i>	347
<i>Luka Janeš: Revolucija i reformacija vs. evolucija i revalencija . . . . .</i>	361
<i>Lana Zdravković: Misliti revoluciju kao stvaranje univerzalnog – neetatičkog, nepredstavničkog, neidentitetnog – prostora politike »za sve« . . . . .</i>	373
KAZALO IMENA I POJMOVA	395

*Predgovor**

Godine 2017. Hrvatsko filozofsko društvo obilježilo je dvije obljetnice: petstotu obljetnicu protestantske reformacije i stotu obljetnicu Oktobarske revolucije. Događaji obilježeni ovim obljetnicama na prvi pogled nemaju ništa zajedničko. Početkom protestantske reformacije simbolično se određuje 31. listopada 1517. godine kada je njemački redovnik i teolog Martin Luther na vrata crkve u Wittenbergu objesio svojih devedeset pet teza o oprostima grijeha. Događaji koji su uslijedili, predvođeni pozivom više društvenih i vjerskih pokreta na crkvenu reformu, doveli su do raskola zapadne Crkve, nastanka protestantizma te brojnih drugih političkih, ekonomskih i društvenih promjena. Oktobarska revolucija 1917. godine predstavlja pak drugu i posljednju fazu Ruske revolucije kao odgovora carskom politikom nezadovoljnih seljaka, radnika i vojnika. Njezine su neposredne posljedice bile ukidanje apsolutističke monarhije na čelu s carem Nikolom II., a posredne inauguracija sovjetskog režima i nastanak Sovjetskog Saveza kao vodeće svjetske sile.

Premda navedena povijesna zbivanja ne dijele ni mjesto ni trenutak, zajednička osobina protestantske reformacije i Oktobarske revolucije odnosi se na njihov neizmjeran politički, kulturni, ekonomski i intelektualni utjecaj na suvremenu sliku svijeta. Također, njihova je zajednička ontološka pretpostavka sadržana u društvenom *momentumu*, čiji su pokretači nezadovoljstvo i kritika postojećih okolnosti te nada (*naivna* ili *učena*) u mogućnost njihove promjene. Drugim riječima rečeno, u prirodi je reformacija i revolucija transgresija (za)danoga, pri čemu se reformacijske promjene najčešće određuju kao usmjerene k popravljaju, a revolucijske k rušenju postojećih društvenih struktura.

---

* U pisanju dijelova ovog predgovora korišteni su tekst uvodnika programske knjižice simpozija »Reformacije i revolucije. Povodom 500. obljetnice protestantske reformacije i 100. obljetnice Oktobarske revolucije« i tekst uvodnika tematskog broja časopisa *Filozofska istraživanja* posvećenog spomenutom simpoziju. Usp. Ana Maskalan, »Reformacije i revolucije. Obrazloženje teme«, u: Ana Maskalan (ur.), *Simpozij Reformacije i revolucije. Povodom 500. obljetnice protestantske reformacije i 100. obljetnice Oktobarske revolucije*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 2017., str. 7–8; Ana Maskalan, »Reformacije i revolucije. Uz temu«, *Filozofska istraživanja* 38 (2018) 4, str. 691–692.

Ova je distinkcija ujedno opterećena brojnim normativnim određenjima. S jedne strane, G. W. F. Hegel, Karl Marx, Hannah Arendt, Rosa Luxemburg, Gajo Petrović i mnogi drugi, premda, dakako, iz bitno različitih teorijskih ishodišta, promoviraju vrijednost revolucija i njihovu neumitnost za ostvarenje boljeg društva i svijeta. S druge strane, teoretičari poput Edmunda Burkea, Karla Poppera i Francisa Fukuyame revolucijama odriču trajnu i pozitivnu ulogu u promjeni postojećega, smatrajući kako one u svojim krajnjim konsekvencama, parafraziramo li čuvenu Büchnerovu rečenicu, poput Saturna proždiru svoju djecu. Pritom oni revolucijama najčešće suprotstavljaju reformacije kao mirne i postupne mijene (obnove, poboljšanja ili usavršavanja), koje ne riskiraju pad u bezvlađe i kaos. Unatoč ovakvim analitičkim distinkcijama, granice između revolucija i reformacija propusne su, o čemu najbolje svjedoči upravo protestantska reformacija, a nerijetko su spoznatljive tek *post festum*.

Imajući u vidu navedeno, interdisciplinarni simpozij s međunarodnim sudjelovanjem »Reformacije i revolucije. Povodom 500. obljetnice protestantske reformacije i 100. obljetnice Oktobarske revolucije«, održan u Zagrebu 14.–16. prosinca 2017. godine u organizaciji Hrvatskog filozofskog društva, nije samo predstavio izlaganja u kojima se promišljalo filozofsko, teološko, znanstveno, umjetničko i etičko nasljeđe protestantske reformacije i Oktobarske revolucije nego i izlaganja u kojima su se razmatrali pojmovi *reformacije* i *revolucije* kao takvi, njihovo značenje, položaj danas te njihove perspektive u budućnosti.

U ovoj knjizi donosimo dvadeset i dva rada od kojih je većina, njih dvadeset, nastala na osnovi izlaganja na spomenutom simpoziju. Njima se pridružuje počasni rad doktorice teologije i benediktinske časne sestre Tere-se Forcades i Vila, koji ujedno tematski otvara prvu cjelinu knjige: *Nasljeđe reformacije i teologija društvene promjene*. U njoj su sabrani tekstovi koji razmatraju značaj reformacijske baštine za reformativne i revolucionarne tendencije suvremenoga društva. Prvi je već spomenuti tekst Terese Forcades »Otudjenje i pobožanstvenjenje: o bivanju cjelovitim čovjekom« u kojem ona, na osnovi analize povijesnog naslijeđa protestantske reformacije i Oktobarske revolucije, razotkriva paradoksalnost njihove prirode tj. rascjep između intencija njihovih predvodnika i suvremenih neočekivanih posljedica do kojih su one dovele. I dok Forcades u Oktobarskoj revoluciji i u revolucionarnome pronalazi ono božansko i sakralno, tekstovi koji slijede u protestantskom i širem kršćanskom naslijeđu pronalaze ono revolucionarno. U ovome prednjači tekst pod nazivom »Ernst Bloch i ostavština nade« u kojem jedan od najvećih teologa današnjice, profesor emeritus Jürgen Moltmann, tumači utjecaj znamenitog filozofa nade Ernsta Blocha na mesijanizam u filozofiji i u teologiji. Pritom Moltmann misaono nadograđuje ne samo Blochovu marksističku filozofiju već i kršćansku eshatologiju nalazeći u prvoj elemente mesijanizma, a

u drugoj elemente utopizma. Time on ujedno teološki rehabilitira pojam nade kao temeljni element kršćanske vjere. Na Moltmannov se tekst logički nado-vezuje onaj Zorana Grozdanova »Križ kao političko sredstvo? Jürgen Moltmann i politička relevantnost kršćanskoga identiteta« u kojem autor politički zaoštava kako Moltmannovu teologiju tako i suvremenu ulogu Crkve koja, riječima Johanna Baptista Metza, »ne živi ‘pokraj’ ili ‘iznad’ ove društvene stvarnosti, nego u njoj kao društveno-kritička institucija«. Grozdanov propituje način na koji Crkva nastupa kao društveno-kritička institucija u suvremenim pluralnim društvima te na primjerima Moltmannove i Metzove političke teologije pokazuje njezinu političku relevantnost kroz preuzimanje uloge radikalne kritičarke identitetskih određenja pojedinca ili nacije. U tekstu Darka Pirije »Sloboda, pravda i mir. Budućnost reformacijske baštine u dijalogu sa suvremenom apokaliptičkom teologijom« autor poziva na stvaralačku reinterpretaciju reformacijske teologije u cilju njezine afirmacije u suvremenom društvu. Spomenuta reinterpretacija udaljava teologiju od logosa moderne a približava logosu Božje stvarnosti i vjere u božansko-ljudsko supostojanje utemeljene u suvremenoj apokaliptičkoj teologiji. Zaključno, autor inzistira na pronalaženju načina i pripremi metodoloških i teorijskih okvira nužnih za dijalog teološke misli i europskih kulturnih strujanja.

Sljedeća cjelina, *Reformacija i(li) revolucija*, donosi tri teksta u kojima se pojmovi reformacije i revolucije dovode u suodnos i međusobno suprotstavljaju. Ivo Džinić u tekstu »Reformacija i(li) revolucija: Erazmo Roterdamski i Martin Luther« analizira tradicionalna značenja ovih dvaju pojmova služeći se primjerom intelektualnog djelovanja dvaju renesansnih mislioca, Erazma Roterdamskog i Martina Luthera. Autor uočava kako je pristup Erazma Roterdamskog društvenoj i crkvenoj obnovi bio više reformativnog tipa, dok je Lutherov bio obilježen revolucionarnim tendencijama. U nastavku objašnjava različita obilježja ovih dvaju pristupa društvenoj obnovi te se kritički osvrće na njihove društvene posljedice. U tekstu »Je li moguća revolucija bez religijske reformacije?« Sead Alić kritički analizira Hegelove ideje o odnosu reformacije i revolucije u spisu *Filozofija povijesti* zaključujući o važnosti religijske svijesti za svaku, osobito za revolucionarnu, promjenu društva. Alić podsjeća na međusobnu isključivost djelovanja savjesti i revolucionarne svijesti, zbog čega potonju posljedično prati izostanak željene društvene promjene. Na Hegelove riječi o reformativnim pretpostavkama revolucije osvrće se u svom tekstu pod nazivom »Nema revolucije bez reformacije. Hegelovo poimanje odnosa države i religije« i Stanko Vlaški, tvrdeći kako svaka korjenita politička promjena podrazumijeva promjenu u unutrašnjem svijetu uvjerenja pojedinca i zajednice, tj. da je religiozno oslobođenje savjesti nužna pretpostavka političkog oslobođenja. Također, razmatrajući Hegelov odnos religije i države

autor zaključuje kako ne samo da revolucije ne može biti bez reformacije, već i da istinska reformacija nužno zahtijeva revoluciju, tj. da je religijska reformacija nužno nedovršena i apstraktna bez političkog prevrata.

U trećoj cjelini, *Reformacija – etika i prava*, nalaze se tekstovi koji protestantsku reformaciju dovode u (pozitivnu ali i negativnu) vezu s etičkim načelima i zaštitom živih bića i prirode. U prvom od njih, »Reformacija i moral«, autorski dvojac Slobodan Sadžakov i Michael Antolović analizira osnovne aspekte Lutherova i Calvinova shvaćanja morala. Govoreći u slučaju prvog o reafirmaciji stanovišta moralnog individualizma a u slučaju drugog o formuliranju imperativa o moralnom potvrđivanju kroz rad, autori ukazuju na reformacijski utjecaj ne samo na vjersku već i na društvenu, političku i ekonomsku transformaciju koja je otvorila vrata brojnim suvremenim fenomenima. Jedan od njih, zaštitu prirode i prava životinja, opisuje u svojem radu »Protestantske crkve, zaštita prirode i prava životinja *versus* etička shizofrenija« Suzana Marjanić, ističući ukorijenjenost čovjekova odnosa prema životinjama u vjerskoj tradiciji te značaj protestantizma u zaštiti prirode i koncipiranju prava životinja. Pritom ona izdvaja i analizira rad dva značajna autora: luteranske teologinje Christe Blanke te Andrewa Linzeyja, anglikanskoga svećenika, teologa i prvoga profesora animalne etike na svijetu. Na ovaj se rad dijelom nadovezuje tekst Damira Hršaka »Holistički environmentalizam sagledan iz kršćanske perspektive« u kojem se naglašava važnost cjelovitog pristupa okolišu te se potonji suprotstavlja redukcionističkom environmentalizmu i njegovim partikularnim, u osnovi nepravednim, interesima. Autor kršćanski doprinos holističkom environmentalizmu vidi u njegovoj dodatnoj radikalizaciji u smjeru revolucionarnog zahtjeva za preobrazbom svijeta.

Četvrta cjelina, *Reformacija – istina i znanost*, okuplja tekstove koji, premda tematski raznorodni, dijele osobinu smještanja reformacije u širi kontekst filozofskog izučavanja znanosti. U slučaju teksta Lazara Atanaskovića »Povijest i tekst. Prilog morfologiji odnosa između istine i teksta« radi se o analizi odnosa između historijskih izvora i povijesti koji je, prema autorovim riječima, fundamentalan za historijsku znanost. Autor ključnim određuje rascijep između srednjevjekovnog i Lutherovog shvaćanja odnosa teksta kao povlaštenog objekta historijskog znanja i istine na koju taj tekst referira. Reformacija tako označava važan korak u postavljanju novih okvira interpretacije teksta koji se pak određuju ključnima za moderno razumijevanje povijesti. U tekstu »Interpretativna znanost o kulturi i postliberalna teologija« Krešimir Šimić osvrće se na devetnaestostoljetnu znanost o kulturi te donosi temeljne odrednice teorije kulture Clifforda Geertza. Za Geertza znanost o kulturi nije eksperimentalna već interpretativna znanost koja počiva na »podrobnom opisu« kao osnovnom metodološkom postupku. Autor pokazuje načine na koje je

svojom teorijom Geertz utjecao na razvoj postliberalne ili narativne teologije tj. na kulturno-lingvistički pristup religiji Georgea Lindbecka. On pritom ističe reformski karakter znanosti o kulturi i postliberalne teologije koji se, između ostaloga, nalazi u njihovom kapacitetu prevladavanja međureligijskih konflikata. Posljednji tekst ove cjeline »Newton i božanske reformacije prirode« potpisuje Goran Rujević analizirajući one aspekte filozofije Isaaca Newtona koji se odnose na njegovu sintagmu »reformacije prirode«. Prema autorovom mišljenju ključnom odrednicom Newtonova mišljenja postaje njegovo razumijevanje Boga u kontekstu povijesti filozofije (i filozofije povijesti) te razlike između božanske i ljudske spoznaje svijeta i reda u svijetu. Svojim podrazumijevanjem božanske aktivne uključenosti u reformaciju svijeta Newton se suprotstavlja deističkim, kartezijskim i Leibnizovim idejama Boga, predstavljajući reformaciju nužnom, neizbježnom i prirodnom.

Peta cjelina, *Misliti revoluciju*, sadrži tekstove u kojima se kritički analiziraju ideje mislioca revolucije. U tekstu »Kant, revolucija, prosvijećenost« Branko Romčević govori o evoluciji mišljenja o revoluciji Immanuela Kanta, suprotstavljajući Kantovu nesklonost revolucijama i njihovim zločinačkim posljedicama njegovom stavu kako je oduševljenje za revoluciju znak ljudskog napredovanja k boljem. Ovime autor rezonira Foucaultovu interpretaciju Kanta kao onoga koji je revolucionarni patos svrstavao u opći sklop prosvjetiteljstva. Iako prilog Branka Romčevića nije bio prethodno predstavljen na simpoziju »Reformacije i revolucije. Povodom 500. obljetnice protestantske reformacije i 100. obljetnice Oktobarske revolucije«, svoje je mjesto u ovoj knjizi zaslužio kako odabirom teme tako i njezinom uspješnom obradom. Maroje Višić u tekstu »Mišljenje revolucije Herberta Marcusea« analizira Marcuseove stavove o revoluciji u kontekstu njegove marksističke misli i traganja za revolucionarnim subjektom. Autor to čini smještajući Marcuseove ideje u kontekst Hegelove a onda i Marxove, Freudove i Heideggerove filozofije. Zaključak koji izvodi tiče se Marcuseovog odustajanja od imenovanja proletarijata nositeljem revolucije te pronalaska revolucionarne snage u susretu čovjeka i tehnike (kasnije i umjetnosti) u sklopu tehnološkog napretka. Anita Lunić u tekstu »Revolucija u horizontu filozofije prakse. Prilog razumijevanju revolucije u filozofiji Milana Kangrge i Gaje Petrovića« analizira revolucionarne ideje nositelja filozofije prakse – Milana Kangrge i Gaje Petrovića. U svojem radu Lunić ispravno uočava doprinos ovih dvaju filozofa teoriji revolucije i društvene promjene u cjelini, doprinos koji značajno nadilazi Marxove okvire razumijevanja revolucije kao primarno političkog fenomena. I jedan i drugi uspješno su premjestili mišljenje revolucije u područje ontologije i onto-antropologije, vezujući ga uz samu čovjekovu bit i njegovu potrebu za slobodom.

U pretposljednjoj, šestoj cjelini pod nazivom *Oktobarska revolucija i umjetnost* u dvama radovima se raspravlja o odnosu (nasljeđa) Oktobarske revolucije i umjetnosti. Aneli Dragojević Mijatović u tekstu »Oktobarska revolucija i ruska avangarda: konstruktivizam kao klasna borba« opisuje promjene u umjetnosti tijekom i neposredno nakon Oktobarske revolucije, obilježene stasanjem novog umjetničkog pravca, konstruktivizma. Konstruktivizam i njegovi predstavnici, među kojima je najistaknutiji Vladimir Jevgrafovič Tatlin, u svojim su raspravama o svrsi umjetnosti naglašavali važnost praktičnosti umjetničkog djela te njegov kapacitet da prati društvena zbivanja. Autorica primjećuje kako, premda su se nakon njegova režimskog gašenja konstruktivistički elementi proširili po cijeloj Europi, revolucionarni impuls nije doživio svoje širenje van granica Rusije. Vlatko Ilić u tekstu »Umjetnost i revolucija. Nasljeđe 20. stoljeća i suvremena razumijevanja« analizira utjecaj avangardnog i neoavangardnog nasljeđa kako na suvremenu umjetničku scenu tako i na suvremeno umjetničko razumijevanje revolucije. Autor ističe važnost uočavanja transgresivnosti karaktera avangardnih pokreta ne toliko u socio-političkom smislu (u kojem se umjetnost počesto svodi na društvenu funkciju), već primarno u smislu umjetnosti same, naglašavajući tako značajne promjene u pogledu »otvaranja« umjetnosti s obzirom na umjetničku praksu, ukidanje tradicionalnih podjela na one koji umjetnost stvaraju i one koji ju doživljavaju te njezin proizvodni karakter i estetsko iskustvo.

U posljednjoj, sedmoj cjelini (*Opravdanost*) kritike revolucionarnoga nalaze se prilozi u kojima se razrađuju postojeće i formiraju nove kritike pojmovna reformacije i revolucije te predlažu nova konceptualna i rehabilitacijska rješenja. U tekstu »Protiv duha pobune. Tradicionalistička osuda filozofije reformacije i revolucije« Predrag Krstić izlaže tradicionalističku kritiku Francuske revolucije stavljajući naglasak na perspektive Josepha de Maistrea i Edmunda Burkea, te se osvrće na katoličku reakciju spram protestantizma, osobito njegovog subverzivnog karaktera. Autor zaključuje o odnosu konzervativne misli spram radikalne društvene promjene, procjenjujući uloge koje spomenuta kritika u suvremenosti ima kako u popravljanju revolucionarnih strujanja tako i u opominjanju zbog njihove pogubnosti. U tekstu Ane Maskalan »Tko, što, kako? Ideja napretka i društvena promjena« kritički se analizira historijat ideje napretka kao neizostavnog koncepta u razumijevanju reformacijskih i revolucionarnih društvenih promjena. Autorica uočava kako se ideja napretka pokazala manjkava s obzirom na subjekt (ograničenost opsega onih koji napreduju), objekt (ograničenost napretka na političko-ekonomski) i sredstvo napretka (svođenje napretka na eksploataciju), posljedice čega se očituju u brojnim suvremenim ekološkim i humanitarnim katastrofama. Luka Janeš u tekstu »Revolucija i reformacija vs. evolucija i revalencija« na historijskim

primjerima znamenitih revolucionarnih i reformacijskih promjena pokazuje njihovu semantičku i fenomenološku nesklonost fundamentalnim zaokretima. Arapska, seksualna, Oktobarska čak i Francuska revolucija sadržavale su, prema autorovom mišljenju, tendenciju prema društvenoj nepromjenjivosti ili čak povratku u prijašnje, gore stanje. Zaključno, autor umjesto pojmova revolucije i reformacije predlaže uvođenje pojmova evolucije i revalencije kojima se naglašava važnost prevrednovanja i neprekidne promjene zatečenog stanja. U posljednjem tekstu ovoga zbornika, »Misliti revoluciju kao stvaranje univerzalnog – neetatističkog, nepredstavničkog, neidentitetnog – prostora politike ‘za sve’«, autorica Lana Zdravković teorijski razrađuje mogućnost mišljenja i prakticiranja revolucionarne politike u suvremeno doba. Pritom ona odbacuje uobičajeno definiranje revolucija kroz pojmove vlasti i terora te zagarovara revolucionarni iskorak u smjeru ukidanja koncentrirane moći, uspostave jednakosti i emancipacije nemoćnih. Predlažući *neetatistički, nepredstavnički, neidentitetni prostor politike* »za sve« odnosno za »bilo koga«, bez Drugoga autorica, na tragu mišljenja urednice ovoga zbornika, odabire rehabilitaciju revolucionarnoga, rehabilitaciju koja će povesti računa o historijskim problemima, poteškoćama i boljkama revolucionarne misli i prakse. To ujedno znači i suočavanje ne samo s nasljeđem svih posljedica historijskih, više ili manje radikalnih, promjena već i sa suvremenim strahom od radikalne promjene kao takve koji, beskrajno je važno to napomenuti, može ali i ne mora imati veze s (negativnim) povijesnim iskustvima. Imajući na umu misli Milana Kangrge i Gaje Petrovića (dijelom i Kantove izvode o prosvjetiteljskoj dimenziji oduševljenja za revoluciju) postavlja se pitanje je li odustajanje od radikalne društvene promjene odista moguće i jesu li njegove posljedice potencijalno gore od onih koje radikalna društvena promjena stvara. Je li pristajanje na *status quo* historijski doseg, kao što ga neki takvim smatraju, ili ozbiljna historijska kriza i ugroza same biti ljudskoga?

Rezultat simpozija Hrvatskog filozofskog društva posvećenog dvjema obljetnicama, onoj protestantske reformacije i Oktobarske revolucije, a onda i pripreme knjige s izborom radova sa spomenutog simpozija iznenadio je i samu urednicu. Naime, vrijedni su izlagači i izlagačice, autori i autorice identificirali oblik rehabilitacije borbe za bolji svijet koji se rađa upravo na sjecištu ovih historijskih događanja. Oni su pokazali kako poziv na društvenu promjenu ne nalazi svoje mjesto samo među onima koji su vjeru u raj zamijenili vjerom u uspostavu boljeg ovozemaljskog života, već i među onima za koje se smatralo kako upravo zbog svoje vjere u onostrani život zanemaruju promjenu ovozemaljskog. U tom kontekstu nada pomoću koje, riječima Jürgena Moltmanna, *sadašnjost postaje predvorje ove povijesti na putu prema novim mogućnostima budućnosti* biva oruđem i jednih i drugih, neovisno o tome

kako je i od koga potekla. Upravo u tom momentu nadanja kao budućnosne usmjerenosti prema boljem životu možda je ponuđeno nimalo jednostavno ali ipak ohrabrujuće rješenje sukoba sekularnog i sakralnog. Također, u njemu, kao tek početnoj točki, sreću se brojne reformacije i revolucije, krećući zatim svojim različitim putevima – nekad prema pobjedama, nekad prema katastrofama. Autori i autorice tekstova u ovoj knjizi nastojali su rasvijetliti neke od tih puteva, prepuštajući ostale nekim budućim obljetnicama.

Ana Maskalan